

3.9. Екологічна культура та становлення цінностей сучасного суспільства

На початку XXI ст. екологічні проблеми трансформуються у проблеми виживання людства і потребують осмислення вже не як суто природоохоронні, а як такі, що забезпечують гармонізацію коеволюції людини і природи. Їх гострота актуалізує формування нового типу культури, яка базується на нових цінностях і поступово перетворюється на наскрізний вимір розвитку сучасної цивілізації – екологічної культури. За висловленням В. Панова, «...воно (людство) або нічого не змінює, і в цьому випадку загине, або ж негайно змінює свій світогляд, спосіб взаємодії з природою і шукає шляхи до гармонійного спільного розвитку – коеволюції»¹⁷⁸.

Актуальність формування екологічної культури знайшла відображення у зростаючій кількості міждисциплінарних досліджень цього феномену. Попри це, аналіз зарубіжної і вітчизняної наукової літератури свідчить про відсутність консенсусу стосовно конкретного змісту цього поняття і форм реалізації екологічної культури. У найбільш загальному вигляді екологічна

¹⁷⁸ Панов В. И. Введение в экологическую психологию: Учеб. пособие. Часть 1. Москва : Изд-во МНЭПУ, 2001. С. 23.

культура розглядається як складна система, яка включає сукупність екологічних знань, норм, цінностей і стандартів, що виробляються в суспільній свідомості та реалізуються в екологічній поведінці людей. В «Енциклопедії сучасної України» дається кілька визначень екологічної культури, зокрема як «напрямую людської діяльності та мислення, від якого істотним чином залежать природне існування сучасної цивілізації, її сталий розвиток, сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують рівновагу в системі «людина – довкілля»; теоретичної галузі знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, організуючої її структурні та функціональні блоки; однієї з форм культури, здатності людини відчувати буття світу, пристосовувати його до себе»¹⁷⁹. Безумовним є зв'язок екологічної культури з культурою. На це, зокрема, вказує Е. В. Гірусов, який вважає, що цей зв'язок виражає характер і новий рівень відносин між суспільством і природою. Дослідник зазначає, що екологічна культура по-різному проявляється в системі духовних цінностей, соціальних інститутах, у всіх видах людської діяльності, безпосередньо пов'язаних з пізнанням, освоєнням і перетворенням природи»¹⁸⁰. На думку Д. С. Ліхачова, екологічна культура може розглядатися як органічна єдність екологічно розвиненої свідомості, емоційно-психічних станів і науково обгрунтованої вольової утилітарно-практичної діяльності¹⁸¹. Як зазначають В. С. Крисаченко і М. І. Хилько, «екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів»¹⁸². Схожі визначення екологічної

¹⁷⁹ Екологічна культура [Електронний ресурс] // Енциклопедія сучасної України [сайт]. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18680

¹⁸⁰ Гірусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации общества и природы // Философские проблемы глобальной экологии. Москва : Знание, 1983. С. 146.

¹⁸¹ Лихачев Д. С. Экология культуры // Альманах Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры. 1980. № 2. С. 8-9.

¹⁸² Крисаченко В. С., Хилько М. І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. К. : Знання України, 2002. С. 212.

культури зустрічаються у розробках Р. І. Александрова, Н. С. Дежнікова, В. Д. Кобилянського, М. М. Мойсєєва, В. І. Павлова, В. І. Панова, П. Є. Риженкова та інших дослідників. Ці, на перший погляд, різнопланові дефініції мають одні й ті ж самі засадничі ідеї, що дозволяє нам виділити два важливих аспекти екологічної культури – перший стосується особистості людини, її сприйняття довкілля, відповідних ментальних та ціннісних установок; другий унаочнений у різних практиках відношення до навколишнього середовища.

Очевидно, що екологічна культура має давню історію, вона є атрибутивною, тобто органічною складовою людського життя з часів його виникнення. Водночас вона є феноменом ХХІ ст., коли людство дедалі більше усвідомлює необхідність облаштування свого життя та його безпеки, у тому числі – з огляду на стан довкілля. Однак, процес формування екологічної культури висвітлений у сучасному науковому дискурсі недостатньо. Існуючі на даний час дослідження у цій царині демонструють кілька підходів до періодизації процесу зміни взаємовідносин між природою і суспільством, в основу яких покладено відмінні критерії.

Ґрунтуючись на уявленні про господарсько-культурний тип як системоформуючий фактор у взаєминах природи і суспільства, В. А. Сітаров та В. В. Пустовойтов виділяють чотири етапи генези екологічної культури. Перший етап (палеоліт – мезоліт) характеризується як епоха мисливсько-збиральної культури, коли найважливішим фактором відділення людини від генеральної лінії еволюції видів тварин став перехід до систематичного використання знарядь праці з метою освоєння навколишнього світу. Другий етап отримав назву епохи аграрної культури, яка фактично почалась з неолітичної революції, коли основою матеріального виробництва були землеробство і скотарство, і тривала аж до виникнення повноцінного промислового виробництва всередині ХVІІІ ст. Період з ХVІІІ по ХХ ст. вчені розглядають як епоху індустріального суспільства, яка розпочалась з

утвердження капіталістичного способу виробництва. Особливостями цього періоду в історії становлення відносин людини і природи є розширення експансії в природне середовище, заселення усіх доступних для проживання територій, інтенсивний розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, відкриття і початок експлуатації нових способів вивільнення і перетворення енергії, освоєння навколоземного космічного простору і Сонячної системи, а також небачене раніше зростання чисельності населення. Саме з другої половини XVIII ст. розпочався небувалий розквіт досліджень, що привели до появи таких галузей науки, як геологія і географія, біологія, хімія, астрономія, фізика тощо. У цей період склався еволюційно-історичний підхід до аналізу явищ природного середовища і соціальної дійсності, а багатьма дослідниками, представниками різних наукових напрямків і спеціальностей були розроблені окремі аспекти предмету майбутньої єдиної екологічної науки. Е. Геккель ввів у науковий обіг термін «екологія», яким позначив нову галузь знання про взаємини організмів з середовищем їхнього існування.

Постіндустріальна епоха, на думку вчених, починається з останньої третини XX ст. і є переходом до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, головними рисами якої є перехід до верховенства виробництва інформації, знань і гармонізація на цій основі взаємовідносин людини і природи¹⁸³. У цей період була розроблена теорія ноосферного розвитку В. І. Вернадського, з'явилась низка інших енвайроментальних теорій, що прагнуть розробити засади нової парадигми розвитку нашої цивілізації, яка враховує екологічний імператив. В основу наведеної вище періодизації генези екологічної культури покладено характер економічних відносин в суспільстві в залежності від форм власності, що дозволяє співставити його з формаційним підходом до історії розвитку людського суспільства.

¹⁸³ Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология: Учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2000. С. 32.

У рамках цивілізаційного підходу на перший план виходить свідома/несвідома діяльність людини щодо перетворення довкілля. Зокрема, В. С. Соловйов вказує на тристороннє ставлення людини до природи: страждальне підпорядкування їй в тому вигляді, в якому вона існує, тривалу боротьбу з нею, підкорення їй і використання в якості байдужого знаряддя й утвердження її ідеального стану – того, який вона має набути у процесі взаємодії з людиною. Безумовно, нормальним і остаточним, підкреслює дослідник, слід визнати тільки третє, позитивне ставлення, в якому людина користується своєю перевагою над природою не тільки для свого, але і для її – природи – піднесення¹⁸⁴.

Деталізуючи цю тезу, І. П. Сафонов виділяє перший, пасивний, доцивілізаційний тип екологічної культури, оскільки особистість ще не була її суб'єктом, адже на той час людина була невіддільна від племені. Водночас вже в цей період екологічна культура мала свої етичні принципи, хоча і не до кінця усвідомлені людьми¹⁸⁵. Численні археологічні знахідки дозволяють нам стверджувати, що цей перший етап формування екологічної культури охоплює період енеоліту та раннього залізного віку, адже перші спроби впорядкувати процес пізнання природи, поставивши його на наукову основу, були здійснені у цей період, зокрема в Межиріччі, давньому Єгипті, Китаї, Індії. Накопичення емпіричних даних про різні природні процеси, з одного боку, розвиток рахункових систем (наприклад, календарів) і вдосконалення вимірювальних процедур – з іншого, дозволили жителям цих територій досить точно передбачати наступ тих чи інших природних катаклізмів (сонячних і місячних затемнень, вивержень вулканів, розливів річок, посух тощо) і планувати процес сільськогосподарського виробництва. Вже в цей період у землеробстві деяких народів були поширені і різні природоохоронні

¹⁸⁴ Соловьев В. С. Сочинения. М. : Республика, 1994. С. 16.

¹⁸⁵ Сафонов И. П. Формирование экологической культуры учителя: дис. ... канд. филос. наук, 1992. С. 41.

практики, хоча вони ще були несвідомі та пов'язані з релігійними віруваннями.

Показовим прикладом у цьому відношенні є стародавня Індія, де збереження природи було пов'язано з релігійними віруваннями. У давнину на її території існували священні гаї, площа яких охоплювала приблизно 6 % території півострова Індостан. Полювання та заготівля лісу в них заборонялися; було дозволено лише вирощування різних лікарських рослин, збирання сухих гілок і заняття бортництвом. Цілісний рослинний покрив допомагав зменшити ерозію ґрунту і запобігти спустеленню. Священні гаї перебували під захистом племінних союзів або храмових громад. Також індійці надавали деяким деревам і рослинам божественні властивості. Вічнозелені дерева вважалися символами вічного життя. Найбільш відомими прикладами священних дерев є сандалове дерево, бутленут, пальма, ялівець, чампа, лотос, тюльяс, баньян, піпул, білва. Загалом більше 100 рослин і дерев мають в Індії сакральне значення.

Захисту багатьох біологічних видів від знищення сприяв культ деяких тварин, які вважаються індусами священними. Зокрема, це стосується тигра, кобри, слона, мавпи, леопарда та ін. Найбільш шанованою твариною в Індії вважається корова, вбивство якої є одним з найстрашніших злочинів. Культ змії нараховує в Південній Азії більше п'яти тисяч років. Його коріння сягає в глибокі пласти доарійської культури. Так, в переказах Кашміру є згадки про те, що рептилії панували над долиною, коли вона ще була безмежним болотом. Пізніше буддійська міфологія стала приписувати змії порятунок Будди. У багатьох частинах Індії існує нагапанчамі – індуїстське свято, під час якого віруючі поклоняються живим зміям або їх зображенням.

Розвиваючи ідею І. П. Сафонова щодо історії формування екологічної культури, можна виділити другий, активний, цивілізаційний етап, коли особистість перетворилась на її суб'єкт. Однак його хронологічні рамки є предметом наукового дискурсу, що пов'язано з методологією такої

двоетапної класифікації генези екологічної культури. Якщо покласти в її основу критерій свідомої/несвідомої діяльності людини щодо перетворення довкілля (маємо на увазі природоохоронну діяльність), то, на наш погляд, нижню хронологічну межу другого етапу доцільно віднести до другої половини ХІХ ст., коли у деяких країнах світу, наприклад у США, почав зароджуватися громадський рух за охорону природних ресурсів і були здійснені перші заходи в цій царині. Проте серед науковців не існує єдиного погляду стосовно початку екологічної політики національного рівня, адже у різних країнах цей процес розпочався у різний час. Багато фахівців датують появу екологічної політики 1960-1970-ми рр., обґрунтовуючи це появою у США та Європі перших масштабних екологічних проблем. Якщо взяти за основу цю точку зору, то початком цивілізаційного етапу формування екологічної культури є остання третина ХХ ст. На даний час ця наукова проблема залишається невирішеною і потребує подальшого наукового пошуку і широкого міждисциплінарного дискурсу.

Аналіз становлення екологічної культури вказує на її зв'язок з етнічним компонентом. Зокрема, Л. І. Юрченко доводить, що екологічна культура формується в процесі коеволюції етносів та екосистем, унаслідок чого її засади та вимоги опредмечуються не лише в певних речах та технологіях, а й стають набутком свідомості та ментальності людини¹⁸⁶, тобто передаються від покоління до покоління. Як зазначає дослідниця, етнос і оточуюче середовище в усі часи становили собою єдину етно-екологічну систему. Історично кожен етнос виступає носієм певних цінностей, своєрідних культурних та психічних ознак, мови, духовності, матеріальної культури, популяційно-расових особливостей тощо. Тому зруйнування автентичного для якогось етносу довкілля чи переселення його в інші умови призводить не лише до нарощування стану дискомфорту, порушень генетико-фізіологічних

¹⁸⁶ Юрченко Л. І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. 2009. Вип. 78. С. 230-232.

параметрів популяції, а й до зміни ціннісних установок ставлення до оточуючого середовища. Певним підтвердженням цієї тези може слугувати доля корінних народів, наприклад, Північної і Південної Америки, Австралії та інших регіонів, які були виселені колонізаторами з місць історичного проживання.

О. О. Козачук зазначає, що суспільна організація корінного населення Північної Америки до появи європейців була заснована на принципах матріархату, а земля, яка використовувалась для збиральництва, полювання та примітивного господарства, була територією існування племені, а не власністю конкретних індивідів¹⁸⁷. Розвиваючи цю тезу, звернемо увагу на відмінні цінності і практики ставлення до довкілля, які існували у тубільного населення і які почали поширювати колонізатори. Численні статистичні данні свідчать, що після освоєння вказаних континентів багато видів флори і фауни повністю зникли або опинились на межі зникнення. Наприклад, під час відкриття Америки стадо бізонів налічувало до 60 млн тварин; у 1870 р. воно скоротилося до 5,5 млн., а у 1895 р. залишилося лише 800 тварин. Кількість оленів у цей період зменшилась на третину¹⁸⁸. Відповідно тубільне населення або почало «вестернізуватися» та сприймати відверто споживацький стиль ставлення до природних ресурсів або «замикалось» у резерваціях, прагнучи у процесі адаптації до нових місць проживання зберегти існуючі традиції і цінності.

Розглядаючи роль та місце екологічної культури в житті сучасного суспільства, охарактеризуємо спершу його головні цінності. Очевидно, що коли ми розглядаємо культуру загалом, то роль цінностей у структурі та функціонуванні культури ні в кого з дослідників не викликає сумнівів. Однак коли мова вже йде про екологічну культуру, погляди дослідників щодо її

¹⁸⁷ Козачук О. О. Еволюція політики США щодо індіанців у 1776-1924 рр. // Панорама політологічних студій. 2013. Вип.10. С. 247.

¹⁸⁸ Перга Т. Ю. До історії розвитку лісового законодавства в США другої половини XIX століття // Питання нової й новітньої історії. 1996. Вип. 42. С. 52-53.

змісту і цінностей дещо розходяться, хоча загалом відзначається важливість таких загальнокультурних компонентів, як знання, цінності і практичні дії.

Важливу роль у формуванні екологічної культури відіграють екологічні цінності, хоча поняття екологічної цінності, власне як і самих екологічних цінностей, ще перебуває на стадії розробки. Наразі існують різні наукові підходи до розв'язання цієї наукової проблеми. Беручи до уваги той факт, що екологічній цінності притаманні ті ж самі риси й особливості, які властиві будь-якій цінності, можна стверджувати, що цінність є матеріальним чи іншим реальним значущим для суб'єкта явищем дійсності (наприклад, чисте повітря, чиста вода, середовище, що оточує помешкання) і, водночас, явищем свідомості суб'єкта, що відображає його зацікавлене ставлення до певної ситуації (мається на увазі ставлення до довкілля). Економічна цінність геофізичного середовища цілком очевидна: історія розвитку людства безпосередньо пов'язана з освоєнням природних ресурсів планети. З цієї перспективи екологічну цінність можна охарактеризувати як цінність природного середовища, яке містить ресурси, що мають важливе значення для підтримки екосистем і життєдіяльності суспільств і яке сприяє створенню додаткової економічної вартості. Підрахувати вартість нематеріальної (неекономічної) екологічної цінності неможливо, однак безсумнівним є її значущість для естетичного, духовного та культурного розвитку людини. Безперечно, екологічні цінності, перебуваючи в певній ієрархії, постійно коригуються в залежності від конкретних ситуацій і потреб певних суб'єктів і стану довкілля, тому вони можуть, як і інші цінності, впливати на численні переконання, погляди, норми та поведінку людей. Різні особи можуть підтримувати ті ж самі цінності, але по-різному визначати пріоритети різних цінностей, що призводить до відмінних уподобань, переконань, поглядів, норм, мотивації і вибору. Усі ці фактори суттєво впливають на формування екологічних цінностей сучасної цивілізації, однак можна з впевненістю констатувати зростання їх пріоритету в системі

цінностей сучасного суспільства. Їх формування є важливою умовою розвитку екологічної культури, зокрема її цивілізаційного етапу.

Ціннісне осмислення природи передбачає нерозривну єдність людини і суспільства з природою. Людина і суспільство виступають як елементи єдиної системи «природа – суспільство», поза яким їх існування неможливо; однак при цьому інтереси природи висувуються на перший план, отримують пріоритет над інтересами суспільства, включаються в сферу моралі. При такому підході природа в новій системі моральних цінностей виступає як мета, а не як засіб, що прямо пов'язано з новим розумінням сутності людини як природної істоти. Постає також питання про моральне ставлення людини до природи, про особливості цього ставлення, про розширення сфери дії традиційних, звичних форм моральної регуляції (норм, принципів, цінностей, ідеалів тощо)¹⁸⁹.

Маємо констатувати, що з кінця ХХ ст. у багатьох країнах світу спостерігається процес екологізації свідомості, змінюються ціннісні орієнтації; формується система цінностей, до якої входять як соціальні, так і природні елементи. Природа усе більше отримує статус самостійної цінності внаслідок її унікальності, єдності та неповторності.

У цьому контексті зростає роль екологічної етики. Вона створює певні моральні застереження у суспільстві, що забороняють певні дії стосовно природи; передбачає критичне тестування природоохоронних заходів з огляду на людські, насамперед, духовні виміри; виступає свого роду інструментом для з'ясування абсолютно нових, на перший погляд, незрозумілих і непередбачуваних екологічних ситуацій. Хоча проблема етичного ставлення до природи, моральні проблеми взаємозв'язку людини і природи, ставлення до тварин простежуються у працях таких відомих філософів, як Піфагор, Геракліт, Сенека, А. Блаженний, І. Кант та багатьох

¹⁸⁹ Морозова Л. П., Бондарчук А. О., Варук Ю. С. Роль екологічних цінностей у формуванні екологічної культури особистості // Young Scientist. 2017. №11(51). С. 48-49.

інших, і у релігійних концепціях, спрямованих на вирішення глобальних проблем людства, засновниками екологічної етики є О. Леопольд та А. Швейцер. Особлива роль у формуванні екологічних цінностей, а відповідно – і екологічної культури – належить концепції «етики благоговіння перед життям» А. Швейцера. Її суть полягає в тому, що людина, завдаючи шкоди будь-якому іншому життю, усвідомлює це і постійно порівнює, наскільки виправдані ці дії. Тому вона створює постійний внутрішній конфлікт, в основі якого лежить благоговіння перед своїм і будь-яким іншим життям, що робить неминучим вибір між етичним і необхідним. На наш погляд, саме цінність людського життя виступає основою, фундаментальною цінністю, яка обумовлює формування екологічних цінностей сучасної цивілізації та екологічної культури¹⁹⁰.

Упровадженню цього підходу сприяє екологічна свідомість, яка, за визначенням С. Д. Дерябо та В. А. Ясвіна, є сукупністю уявлень про взаємозв'язки у системі «людина – природа» в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею. Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення¹⁹¹. Вона регулює екологічну діяльність, оптимізує взаємовідносини у системі «природа – суспільство». Активізація екологічної свідомості відбувається під час формування екологічного світогляду. Ці реалії та процеси складають інтелектуальне поле пошуку нових базових цінностей людського співжиття і світопорядку.

Науковці С. Д. Дерябо, І. О. Зверева, Д. С. Ліхачов, В. І. Павлов, В. І. Панов, П. Є. Риженков, Г. І. Шагун та В. А. Ясвін переконані, що

¹⁹⁰ Швейцер А. Культура и этика. [Електронний ресурс] // Электронная библиотека RoyalLis.com [сайт]. URL: https://royallib.com/read/shveytser_albert/kultura_i_etika.html#0

¹⁹¹ Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. С. 345.

проблема формування нового типу екологічної свідомості потребує нової парадигми екологічної освіти, під якою зазвичай розуміють цілеспрямовано організований, плановий і системний процес засвоєння екологічних знань, умінь і навичок. Автори зазначають, що суттєвим компонентом екологічної свідомості є інтелектуальна діяльність, яка гарантує гуманну і науково-обґрунтовану взаємодію з природою¹⁹².

Складовою екологічної освіти є екологічне мислення, яке вимагає відмови від егоїстичних споживчих установок, орієнтованих на вузькогрупові егоїстичні інтереси, егоцентричного підходу до довкілля, який не враховує інтереси майбутніх поколінь. Навпаки, сучасне екологічне мислення має бути демократичним, ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, орієнтованих на перспективу розвитку людства, а не на сьогоdnішній корисливий інтерес¹⁹³. Хоча рівень екологічного мислення в різних країнах світу відрізняється, можна стверджувати, що в масовій свідомості екологічний стиль мислення впевнено закріпився і перетворився на його органічну складову. На це вказує поширення екоорієнтованих практик повсякденного життя серед населення багатьох країн світу.

Отже, на початку ХХІ ст. екологічна культура постає як важлива умова виживання сучасної цивілізації та збереження людини як біологічного виду. Її генеза свідчить про поступовий перехід до свідомої цілеспрямованої діяльності щодо збереження рівноваги біосфери, збалансування потреб людства з її ресурсами. На даному етапі розвитку сучасної цивілізації актуалізація проблем екологічної культури є незворотною, адже домінуюча модель економічного розвитку у більшості випадків призводить до фатального руйнування та деградації природних ресурсів, зміни екосистем, перетворення людини на суб'єкт цього руйнування. Тому екологічна культура поступово стає індикатором цивілізованості суспільства,

¹⁹² Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія. К. : Лібра, 2010. С. 250.

¹⁹³ Там само. С. 271.

показником рівня духовного життя соціуму, результатом виховання й освіти, морального інтелектуального і естетичного розвитку громадян. Для прискорення її формування необхідно активізувати весь потенціал культури, провести радикальну, гуманістичну переорієнтацію всієї системи її цінностей, розвивати екологічну етику, свідомість, мислення і освіту.